

מה הניע את תלמידי המגיד לעלות לארץ-ישראל?

רעיה הרן

העלייה בשנת תקל"ז

ביום ה' באלול תקל"ז (1777) הגיעו ר' מנחם מנדל מוויטבסק (רמ"ם), ר' אברהם מקליסק (רא"ק) ור' ישראל מפולוצק – תלמידיו של ר' דב בר, המגיד ממזריטש (המגיד) – לארץ-ישראל. יהודים עלו לארץ-ישראל בכל הזמנים ובכל הדורות, בייחוד עלו מקובלים ובעלי סוד. מעולם לא הקשה אדם למה עלו יהודים לארץ-ישראל, משום שההנחה היתה שבדורות קודמים נבעה העלייה ממגמות משיחיות או מן הרצון להתקדש ולהיטהר בקדושת הארץ, ואף משני המניעים גם יחד.¹ כמאה הי"ח עלה מגוון רחב של עולים:² שבתאים, מקובלים ואנשי סוד מכל הפזורה, מקובלים מן הקלויז הידוע של ברוד וחסידיים מבני החבורה של הבעש"ט, שהמפורסמים בהם היו ר' נחמן מהורודנקה ור' מנחם מנדל מפרמישלין. הסיפור בדבר כמיהתו של הבעש"ט לחיות בארץ הקודש וכישלונו לממש כמיהה זו מייצג כנראה את כמיהת החסידים בכלל לארץ-ישראל. מעבר לכמיהה הספרותית מעידה גם התכתבותו של הבעש"ט עם גיסו ר' אברהם גרשון מקוטוב (רא"ג), שישב בחברון, על רצון הבעש"ט לעלות.³ יש להניח שרצונו של הבעש"ט לעלות מעוגן היה בתשוקה וברצון של מקובלים ובעלי סוד לדור בארץ-ישראל, ואין לראות בכך קו המיוחד לתורתו החדשה.⁴ בשנת תקל"ז עלתה החבורה מתלמידי המגיד, שכראשה עמד ר' מנחם מנדל מוויטבסק ועזרו לידו ר' אברהם מקליסק ור' ישראל מפולוצק, ר' ישראל מפולוצק נשלח חזרה לתוך-לארץ כדי לארגן מחדש את העזרה הכספית לעולים, ונפטר שם. רמ"ם ורא"ק התיישבו תחילה בצפת, וכעבור כשלוש שנים עברו לטבריה. רא"ק היה יד ימינו של רמ"ם ועזר לידו בהנהגת החסידים.⁵ משעלה רמ"ם לארץ-ישראל, לא התיר את העבותות שקישרו בינו לבין חסידיו בחוץ-לארץ ולא העביר את שרביט ההנהגה לאחר, אלא המשיך להנהיג את חסידיו שם באמצעות איגרות ששלח אליהם מדי

* תודתי נתונה לפרופ' רחל אליאור על הערותיה החשובות.

1 ברטל רואה בעלייה לארץ-ישראל כמאה הי"ט שני פנים ארוגים זה בזה. פן אידיאולוגי ופן חומרי: 'עולמה של החברה המסורתית הוציא מתוכו את שני "סוגי" הבאים לארץ, כך שגם מי שבא בעיקר מתוך סיבות חומריות או שחיש מפלט מפורענויות מדיניות ופגעים כלכליים, היה נתון בתוך מערכת שהצדקתה האידיאולוגית-הדתית ברודה ומוצהרת. ונהפוך הוא: גם מי שבא בעיקר מתוך מוטיבציה דתית-רעיונית, נצטרפו לו גורמים ארציים וחומריים'. ר' ברטל, 'יהודי מזרח אירופה וארץ-ישראל (1777-1881)', העליות ומבנה היישוב האשכנזי, קתדרה, 16 (תמוז תש"ם), עמ' 4.

2 להפניות ביבליוגרפיות לעליות במאה הי"ח ראה בנספח.

3 וראה איגרת הבעש"ט לרא"ג בסוף ספרו של יעקב יוסף מפולנאה, ספר בן פורת יוסף, קורץ תקמ"א. על איגרת זו ראה בעיקר: א' רובינשטיין, 'אגרת הבעש"ט לר' גרשון מקוטוב', סיני, סז (תשל"ל), עמ' קכ-קלט. וראה גם ר' ברנאי, איגרות חסידים מארץ-ישראל, ירושלים תש"ם, איגרות א, ב [להלן: ברנאי, איגרות].

4 ראה על כך להלן.

5 ברנאי, איגרות, איגרות יב, יג, טו. להפניות ביבליוגרפיות על רמ"ם, על רא"ק ועל ר' ישראל מפולוצק ראה בסוף הנספח.

שנה בשנה.⁶ איגרות רבות שנשלחו לחסידים בחוץ-לארץ מצפת ומטבריה, מקומות מושבם של רמ"ם ורא"ק, היו תומות בידי השניים כאחד. לפעמים אף הוסיף רא"ק דברים משלו לאיגרות רמ"ם. לאחר שנפטר רמ"ם (תקל"ח) התקשרו חסידי טבריה לרא"ק. יש סימנים שאף חלק מן החסידים בחוץ-לארץ ביכרו להתקשר לרא"ק.⁷

רמ"ם הגיע לארץ-ישראל בראש שיירה של כשלוש מאות איש; עלייה זו כונתה עליית החסידים הגדולה,⁸ ונחשבה למעין גל עלייה. ואכן היתה זו עלייה גדולה, אבל לא עלייה גדולה של חסידים, שכן מספר החסידים שעלו בה לא היה גדול. אל העולים החסידים שעברו 'ברוב עם ופרסום'⁹ מרייסן עד לגלץ שברומניה, נספחו רבים שלא היו חסידים, והחסידים כלל לא שבעו מהם נחת. ר' מנחם מנדל, באיגרתו משנת תקל"ח, אף התלונן על כך: 'אשר התאספו ובאו הרבה עניים לרוב... והנה עדי בשחק נאמן עלי אבא שבשמים אשר לא היתה ידי עמהם אדרבא אשר צותתי ורביתי עמהם עד בוש ורובם אשר לא ידעתי ושמעתי כלל'.¹⁰

ר' ישראל מפולוצק, מראשי העולים בתקל"ז, כתב גם הוא בעניין זה אל גזברי ויטבסק ואמרכליה:

כי העניים אשר עברו חלוצים לפנינו המה היו בעוכרינו בכל מדרך כף רגלנו. כי מעיר קושטאנדינא והלאה חלו כולם עלינו בהכרח שלא בטובתנו, והוציאנו עליהם לאלפים בהוצאות הספינות וכופרי נפשות ושכירות חמורים וכל פרנסת ביתם... והנה עדי בשחק נאמן עלי אבא שבשמי[ם] שלא רציתם ולא החזקתי מעולם את מי אשר אין בידו להשיג לעלות. כי רובם לא הכרנו כלל.¹¹

6 באופן קבוע נכתבה איגרת לשנה, וראה למשל: ברנאי, איגרות, איגרת כא, ושם נאמר: 'זאיה"ש [ואם ירצה השם] לשנה הבע"ל [הבאה עלינו לטובה]... ואוסיף ידי שנית לנקות שאור שבעיה'. על כך שרמ"ם לא התיר את הקשרים בינו לבין חסידיו שנשארו בחוץ-לארץ ראה: ר' אליאור, 'ויכוח מינסק', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א, ד (תשמ"ב), עמ' 188; ע' אטקס, 'עלייתו של ר' שניאור זלמן מלאדי לעמדת מנהיגות', תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 432-433; וילנטקי, היישוב החסידי בטבריה, ירושלים 1988, עמ' 18-19; N. Loewenthal, *Communicating the Infinite*, Chicago-London 1990, pp. 39-40.

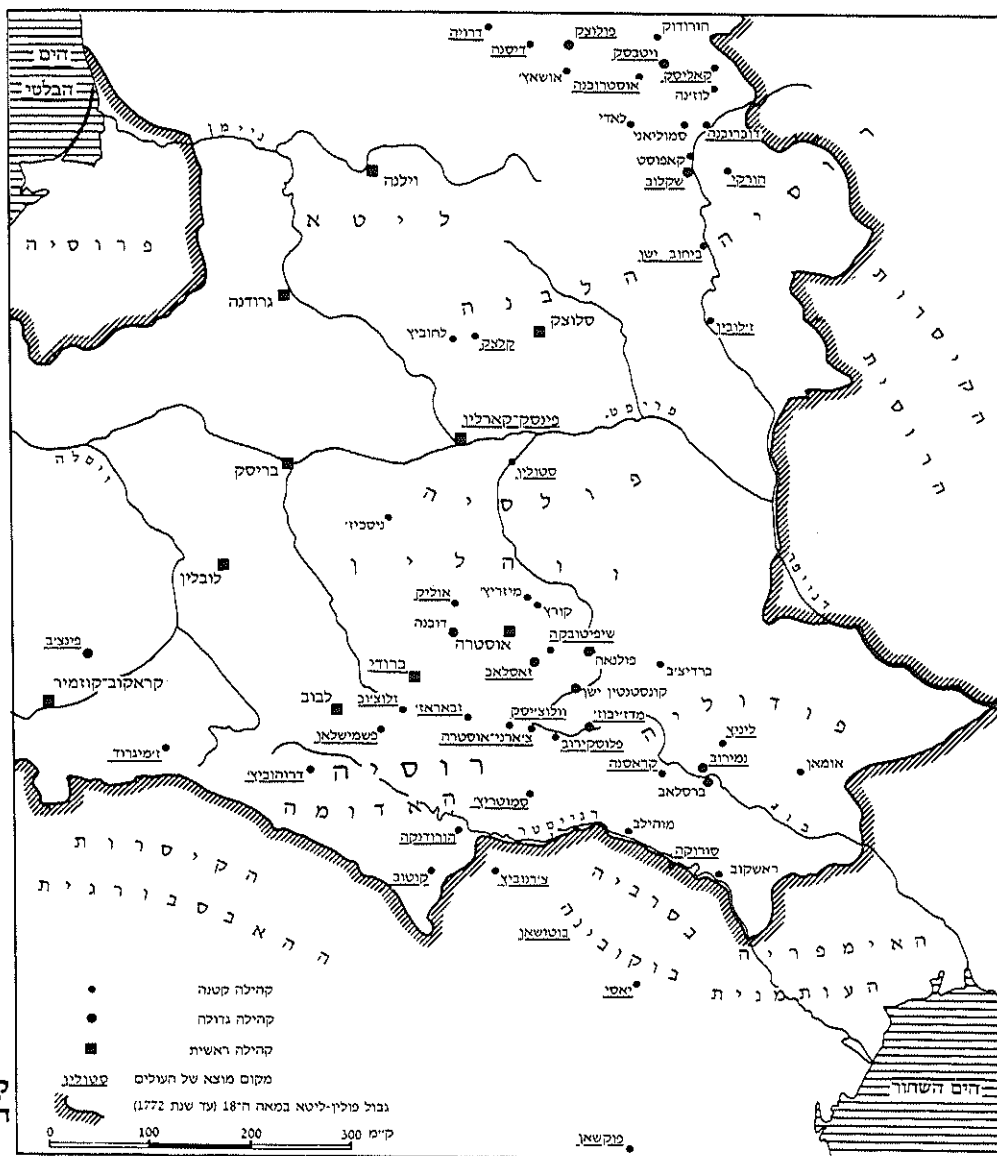
7 זאת אפשר ללמוד בעיקר מסגנון האיגרות שכתב רא"ק לאחר פטירת רמ"ם לחסידים בוהליץ וברייסן. אף מה שכתב רא"ק, 'אנך מהכא ואיהו מהתם' (אני מכאן והוא [ר'] שניאור זלמן [משם]), מתוק את ההשערה שחלק מן החסידים הוסיפו לפנות אליו. ראה: ברנאי, איגרות, איגרת סב.

8 ראה למשל: ב"צ דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב (תשי"ד), עמ' 72 (דברי דינור אלה התפרסמו לפני כן, ראה: ב"צ דינורג [דינור], 'היסודות האידיאולוגיים של העליות בשנות ת"ק-ת"ר', ציון, ב [תרצ"ז], עמ' 93-105). כן ראה: י' אלפסי, תולדות החסידות מהבעש"ט ועד זמננו, תל אביב 1959, עמ' 82; ר' ברנאי, יהודי ארץ-ישראל במאה ה"ח, בחסות 'פקיד קושטא', ירושלים תשמ"ב, עמ' 57.

9 ברנאי, איגרות, איגרת טו.

10 שם, איגרת יב.

11 שם, איגרת יג. בחלק מדבריו חוזר ר' ישראל מפולוצק כמעט מילה במילה על דברי רמ"ם. הדברים מתאימים לרמ"ם, שכן הוא הצדיק הבחור את חסידיו ומתקשר עמם בקשר אישי. ר' ישראל היה אמנם מראשי העולים, אך דרך ההתבטאות המיוחדת לצדיק, אינה יכולה להיות שלו. דובנוב והורודצקי גם הם סבורים ששיירת החסידים כללה שלוש מאות איש, אך אין הם מכנים אותה גדולה. דובנוב סבור שהכסף שהוצא על עניים נועד לפרנס את המון העניים שבארץ ישראל. ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב תר"ץ-תרצ"א, עמ' 134. וראה: ש"א הורודצקי, 'החסידים בארץ-ישראל', השלוח, ח (תרס"א-תרס"ב), עמ' 488. רפאל, שמביא את איגרתו של ר' ישראל מפולוצק, מעיר על דברי ר' ישראל בקשר לאישיביות רצונו מן העולים הנספחים כי 'המשפטים האחרונים הם קשה-ההבנה'. י' ורפל (רפאל), התסידות וארץ-ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' סט, הערה 14. יערי מזכיר אמנם שאל השיירה 'הצטרפו... יהודים רבים, לא כולם חסידים', אבל עם זאת מספר ש'בשנת תקל"ז (1777) עלתה לארץ-ישראל שיירה גדולה של חסידים... א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 608. היילפרין עמד על כך שרוב העולים לא היו חסידים; לא ידוע לנו כמה נפשות מנתה החבורה בצאתה

קהילות המוצא של העולים לארץ-ישראל

עדות נחרצת לכך שהעולים, שנספחו לשיירה לא נמנו עם החסידים היא הצטרפותם בארץ-ישראל לחבורה שלא רק התנגדה לחסידות, אלא גם רדפה את החסידים.

מריסין, כנראה לא יותר מעשרות; לחופי הארץ הגיעו למעלה משלוש מאות נפש. יי היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ-ישראל, ירושלים-תל אביב תש"ז, עמ' 23. וראה גם: ברנאי (לעיל, הערה 8), עמ' 57; ח' שטימין-כ"ץ, ראשיתן של עליות חסידים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 27. כדאי להשוות את מספר העולים בשיירת רמ"ם מוויטבסק עם מספר העולים בחבורה של ר' נחמן מהוורודנקה ור' מנחם מנדל מפרמישלן. ר' שמחה מזלוחין מספר שיחד עמם עלו עשרים ותשעה אשכנזים, שחלק מהם היו חסידים. הוא מונה את הגברים שבהם, שהצטרפו למניין בראש השנה. ראה: 'מסעות ר' שמחה בן ר' יהושע מזאלאזין' (לספר שכתב ר' שמחה על מסעו לארץ-ישראל שמתו רבים: 'ספורי ארץ הגליל', 'אהבת ציון', 'ידורש ציון'). בתוך: א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 394-395.

הגה בעת בווינו לאה"ק [לארץ הקודש] מצאנוה חריבה ושוממה. ואדם אין לעבוד את האדון השם. והאשכנזים אשר ישבו לפני שם חסרי דעת. המצירים ומציקים את עובדי השם... והחדשים אשר מקרוב באו ממדינת וואלין פאדאלי[ה] אוקריינא הגם כי הרצאנו ממון רב עליהם בראותם אותנו כדלות ושפלות ואין להם עוד עזר מאתנו נתחברו אלו לאלו לצער ולחרף אותנו.¹²

עליית תלמידי המגיד בתקל"ז בראי המחקר

חוקרים רבים חיפשו אחר המניעים לעליית רמ"ם וחבריו. ייתכן שגודל השיירה, שנתפסה כאמור בטעות כמורכבת כולה מחסידים, עורר אותם לחפש מניעים שונים מן המניעים המסורתיים לעלייה לארץ הקודש.¹³ נדמה שהחוקרים עוררו את שאלת מניעי העלייה של רמ"ם מתוך סיבה שלא הובררה להם עצמם. עליית רמ"ם אכן היתה מיוחדת במינה ומלכתחילה היתה צריכה לעורר תמיהה, אלא שהחוקרים לא עמדו על הסיבה האמיתית לתמיהה. רמ"ם היה צדיק של חסידים, והצדיק קשור לחסידיו בשורשי נשמותיהם. מנהיג עדה, שקשריו עם חבריה הם קשרים מיסטיים המבוססים על הזנה הדדית ועל קרבה נפשית ופיסית, אינו יכול לקום ולנטוש את הנהגים אחריו, בייחוד בתקופה קשה לחסידיו.¹⁴ רבנים ראשי קהילות עזבו לא פעם את קהילתם ועברו לקהילה אחרת, ואף עלו לארץ-ישראל;¹⁵ עלייתם לארץ הקודש עוררה הערכה ואף הערצה, אך לא עוררה תמיהה. גם עליית מקובלים ובעלי סוד התקבלה כדבר מובן מאליה, אך לא כך עליית מנהיג של חסידים, ומכל מקום עליית אדמו"רים היתה נדירה ביותר.¹⁶

לאחר פטירת המגיד (תקל"ג) נבחר רמ"ם, שהיה תלמידו המובהק, להנהיג את החסידים בליטא וברייסן. ודווקא בתקופה שהחסידות התגבשה, התפשטה וגם הותקפה, קם מנהיג החסידים ברוסיה

12 ברנאי, איגרות, איגרת טו.

13 היילפרין, אף שעמד על כך שחכורת החסידים העולים היתה מצומצמת, גם הוא הציג את השאלה 'מה הניע את רמ"ם ובני-לוייתו הקרובים לקום ולעלות לארץ-ישראל?'. היילפרין (לעיל, הערה 11), עמ' 20.

14 ההנחה שיש אחדות מטפיזית בין הצדיק לבין חסידיו מעוגנת במחשבה המיסטית ובערכיה הפנימיים. הנהגה זו התנסחה בעיקר בדרושים של צדיקי פולין הראשונים. יחסיו של הצדיק עם בני עדתו עומדים במרכז משנתו של ר' אלימלך מליזנסק. המגיד גם הוא לא התעלם מן הקשר שבין הצדיק לחסידיו, אך אין ענין זה מרכזי בתורתו. מקום נכבד יותר יש לקשר זה בדרושי ר' יעקב יוסף מפולנאה. בשום מקום אין הקשר שבין הצדיק לחסידיו זוכה לביטוי כה דרמטי ואמפטי כבאגרותיו של רמ"ם לחסידיו בחוץ-לארץ. על דמותו של הצדיק ועל הקשר שלו עם חסידיו ראה: ר' כ"ץ, מטרת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 274-283; ר' ש"ץ, 'למהותו של הצדיק בחסידות', מולד, ית (תש"ך-תשכ"א), עמ' 365-378; ש' אטינגר, 'ההנהגה החסידית בעיצובה', דת וחברה בתולדות ישראל והעמים (עורכים: א' פלדמן, מ' שטרן), החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים תשכ"ה, עמ' 121-134; ר' תשבי ו' דן, 'תורת החסידות וספרותה', א"ע, יז, טורים 779-784; A. Rapoport-Albert, 'God and the Zaddik as: 784-779', *History of Religions*, 18, 4 (1979), pp. 296-325; 'התנועה החסידית אחר שנת 1772', ציון, נה (תש"ן), עמ' 232-245; ר' אליאור, 'בין ה"יש" ל"אין': עיון בתורת הצדיק של ר' יעקב יצחק, החווה מלובלין', צדיקים ואנשי מעשה — מחקרים בחסידות פולין (עורכים: רחל אליאור, ישראל ברטל, חנא שמרוק), ירושלים תשנ"ד, עמ' 167-218, ביבליוגרפיה נוספת ראה שם עמ' 177, הערה 31.

15 ראה למשל: ר' ברטל, 'עליית ר' אלעזר מאמשטרדם לארץ-ישראל בשנת תק"א (1740)', מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ד (תשמ"ה), עמ' 7-25.

16 על עליית החסידים ראה: ר' בן-אריה ו' ברטל, שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ח), ירושלים 1990, עמ' 197-199; ברטל (לעיל, הערה 1), עמ' 6. לדברי ברטל שם 'לא מצינו כמעט לאתראמכן כי צדיק עולה וחסידיו נשארים בחוץ לארץ'.

הלבנה, עזב את צאן מרעיתו ועלה לארץ הקודש. עלייתו של רמ"ם התמיהה את החסידים עצמם; אף הם לא יכלו לתאר לעצמם קהל חסידים בלי מנהיג הקרוב אליהם קרבה גאוגרפית. הד לקשייהם של החסידים הזקוקים לקרבתו של רבי עולה מאיגרות התשובה ששיגר אליהם רמ"ם מארץ-ישראל.¹⁷ תשובה חלקית לתמיהת החסידים אפשר למצוא באיגרת מאיגרות גניזת חרסון¹⁸ ואולי אף במסורת התב"דית הטוענת שרמ"ם מינה את ר' שניאור זלמן מלאדי (רש"ז) להנהיג את החסידים בהעדרו.¹⁹ רמ"ם לא ניתק את קשריו עם חסידיו כשעלה לארץ-ישראל ולא מינה מנהיג אחר במקומו; הוא שמר על סמכותו הרוחנית והמשיך להנהיג את חסידיו באיגרות ששיגר אליהם מדי שנה בשנה.²⁰

עלייתו של רמ"ם שונה היתה מן העליות שלפניו בהיבט נוסף. רמ"ם הצליח לשמור בארץ על הצביון הרוחני והחברתי שלו ושל הנספחים אליו, ולא נבלע, כעולים לפניו, ביושבי הארץ.²¹ בעקבות עליית רמ"ם הוקם בארץ-ישראל גרעין של יישוב חסידי בעל מנגנון תמיכה מסודר וחבר שד"רים שהעבירו למזרח אירופה את הדרכותיו של רמ"ם ולאחר מכן את הדרכותיו של רא"ק, והביאו משם את איגרות החסידים ואת בקשותיהם ותורמותיהם. גרעין היישוב החסידי אף סיפח אליו במרוצת הזמן עולים חדשים. אין ספק שההתפשטות של החסידות במזרח אירופה וביסוסה שם אפשרו את התבססותה של קהילת החסידים בארץ הקודש ואפשרו לה לשמור על ייחודה ועל צביונה.²²

החוקרים הזכירו מגוון רחב של מניעים לעליית החסידים בתקל"ז. בן-ציון דינור, שראה בחסידות תנועה בעלת להט משיחי, סבר שעליית ר' מנחם מנדל ובני חבורתו התרחשה מתוך דחיקת הקץ ומתוך כיסופי גאולה של התנועה כולה.²³ גרשם שלום לעומתו סבר שהחסידות לא שמה לה

17 'ועל דבר אשר העמיקו שאלה אם הגבה למעלה איזה איש צדיק עליהם מן המפורסמים גדולי הצדיקים להביא למדינת רוסיא, שירם הדרך אשר ילכו בה'. ברנאי, איגרות, איגרת כא. וראה שם גם איגרות יח. יט.

18 'נחוץ הוא להיות בפה בכדי שיגן על דרכנו דרך עבודת הקודש'. ח' בלון (בלאך). קובץ מכתבים מקוריים מהבעש"ט ז"ל ותלמידיו ז"ע, רינה תרפ"ג, מכתב יח. על הגניזה בחרסון ראה: 'רפאל, גניזת חרסון', סיני, פא (תשל"ז), עמ' קכט-קנ; אליאור (לעיל, הערה 6), עמ' 180-183; וראה: A. Rapoport-Albert, 'Hagiography: Edifying Tales and the Writing of History in: *Hasidism, Essays in Jewish Historiography (History and Theory, Studies in the Philosophy of History, Beiheft 27, Wesleyan University), Middletown, Conn. 1988, pp. 119-159*. במאמרה זה מראה עדה רפפורט-אלברט כי הגניזה החרסונית סיפקה מסמכים שהחוקרים טענו לחרונם, שם, עמ' 131.

19 היילמאן מספר שהחבורת החסידים שנסעה עד מוהילוב ללוות את רמ"ם וחבורתו — שכללה אז גם את ר' שניאור זלמן מלאדי — היתה נפשם מרה מאוד כי נשאר 'כצאן בלי רועה', 'ישם במאהליב נשאר בדעת כולם שלא להניח את רבינו [רש"ז] לנסוע כ"א [כי אם] שישאר פה לפקח בטובת אנ"ש [אנשי שלומנו] ברו"ג [ברוחניות ובגשמיות]. והפצירו בו עד בוש וגם רבותינו בקשוהו מאד עד שהוכרח למלאות בקשתם... ח"מ היילמאן, בית רבי, ברדיצ'ב 1903, עמ' 14. וראה: ע' אטקס, 'עלייתו של ר' שניאור זלמן מלאדי לעמדת מנהיגות', תרביץ, נד (תשל"ה), עמ' 429-439.

20 ראה לעיל הערות 6, 14.

21 אם כי רמ"ם 'עשה שידוך עם בנו המופלג מו"ר משה עם חכם גדול ומפורסם בתורה ובחסידות ובעשירות... והוא מיקירו וחשובי ירושלים והספרדים אשר שם'. ברנאי, איגרות, איגרת יא.

22 וראה: ברטל (לעיל, הערה 1), לדברי ברטל 'עליית החסידים בשנת 1777 ובשנים הסמוכות היתה הראשונה שיצרה קשר רציף עם מקורותיה שבחוץ-לארץ'. שם, עמ' 6. על תחילת הקיום הנפרד של יוצאי מזרח אירופה בארץ-ישראל עם עליית החסידים בתקל"ז, ראה: בן-אריה וברטל (לעיל, הערה 16), עמ' 198; 'יר', ברטל, "היישוב הישן" בארץ-ישראל (1777-1914), גלות בארץ, ירושלים תשנ"ה, עמ' 51-52.

23 דינור, במפנה הדורות (לעיל, הערה 8), עמ' 225-227; לדעה דומה ראה: רפאל (לעיל, הערה 11), עמ' סז. וראה אפילו: ש' דובנוב, 'החסידים הראשונים בארץ ישראל', פרדס, ב (תרנ"ד), עמ' 205; מ' בובר, אור הגנוז, ירושלים תשי"ח (תש"ז), עמ' 28. בהקשר זה כדאי לציין את דברי ברטל: 'עליות החסידים הראשונות, שהיו עוד בחיי

למטרה את הגאולה המדינית בארץ הקודש, וראה בכך סימן להרפיית המתח המשיחי בראשית החסידות, עד כדי נטרול גורם זה מכול וכול. לאישוש דבריו ציטט שלום מדברי המגיד שנהג להדגיש כי נקל לעבוד את השם בגולה מלעבדו בארץ־ישראל. לפי שלום היתה זו אחת הדרכים שנקטו זרמים שונים ביהדות כדי להיחלץ מן הקטסטרופה השבתאית ולתקן את המעוות השבתאי. יחד עם זאת ראה שלום בעליות החסידים, וכיחוד בעליית החסידים בתקל"ז, נצנוצים בודדים של גישה משיחית אקטיוויית. לדעתו שלטה בחסידות נייטרליזציה של המשיחיות, למרות העליות לארץ־ישראל.²⁴ שלום לא תיאר לעצמו קשר לארץ־ישראל (עד לציונות) ללא משיחיות, ולכן ראה בעליית החסידים בתקל"ז נצנוצים של משיחיות. הסוברים שעליית החסידים בתקל"ז נבעה מתוך כיסופים משיחיים יכולים להסתמך על הבנה דומה במחנה החסידי, כפי שביטאה ר' משולם פייבוש מזבארד:

... אבל כעת לפי הנראה והנשמע מהנסיעה שנוסעים לארץ הקדושה רבים וכן שלימים וכן נגוזו ועברו והשלימים שעברו הם המפורסמים מאוד בעלי רוח הקודש וגדולים בתורה בנגלה ובנסתר ועמהם רבים מעניי הצאן קדשים שה פזורה ישראל ובודאי הוא דרישה גדולה לציון אשר דורש אין לה מכלל דבעי דרישה [שהיא צריכה דרישה] והוא תבעין בעיו שבו אתיו [על פי הכתוב בישיהו כ"א, יב] וכעת בודאי מאת ה' היא התעוררת הזאת הגדולה ובוודאי קרוב לבא עתה יחישנה וימהרנה הש"ית [השם יתברך] במהרה בימינו אמן סלה.²⁵

ישעיה תשבי — שתפס עמדת ביניים בין שלום, שטען שהחסידים נטרלו את הפן המשיחי, לבין דינור, שטען שתורת החסידות היא תורת גאולה ושהחסידות היא תנועה משיחית — אף לא הזכיר במאמרו על המשיחיות והחסידות את עליית ר' מגחם מגדל ובני חבורתו.²⁶ לאחרונה הראה יהודה ליבס שהמשיחיות השבתאית כלל לא עסקה בגאולה פוליטית ולא הטיפה לעלייה לציון, אלא התכוונה לגאולה בתחום האלוהות והאמונה.²⁷ לפי זה יש, אולי, לנתק את ההטפה לעלייה מן השיקולים המשיחיים. אפשר שיכולות להיות עליות לארץ־ישראל שלא מתוך שיקול משיחי, ויכולה להיות חברה שכולה בוערת באש של קירוב הקץ ואינה מטיפה לעלייה לציון. מניע אחר לעלייה זו שהוזכר במחקר הוא רדיפת המתנגדים את החסידים וכן הועלה כמניע משני הרצון לכונן בארץ הקודש מרכז לחסידות, הן כדי שתתקדש התורה החדשה בקדושת הארץ והן כדי להפיץ את תורת החסידות בכל אתר ואתר.²⁸ היו אף שמנו סיבות מעשיות יותר לעלייה, כגון שינויים מדיניים בתוך פולין־רוסיה,²⁹ שיפור המצב המדיני בגליל וסיום המלחמה בין תורכיה לרוסיה (1774).³⁰

הבעל־שם טוב (הבעש"ט) ובסמוך לפטירתו, קשורות כמתח משיחי שאיננו מעיר על תנועת החסידות בכללותה, אלא על ספחי השפעותיה של השבתאות ועל ההתמודדות עמה. בן־אריה וברטל (לעיל, הערה 16), עמ' 198. ובאותה לשון במאמרו של ברטל (לעיל, הערה 1), עמ' 52.

24 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1946 (1941), pp. 328-330.

25 משולם פייבוש מזבארד, 'ישר דברי אמת, ירושלים תשל"ד, קונטרס שני, סי' לו, דף כג ע"א.

26 'תשבי, 'הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות', ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 1-45.

27 'ליבס, 'המשיחיות השבתאית', פעמים, 40 (1984), עמ' 10.

28 דובנוב (לעיל, הערה 23), עמ' 206; הנ"ל (לעיל, הערה 11), עמ' 134; היילפרין (שם), עמ' 20-21.

29 היילפרין (שם), עמ' 22-23. היילפרין אמנם מוסיף שהגורמים הכלכליים והפוליטיים לא היו הסיבה לעליית הרבנים אלא לעליית המצטרפים אליהם שלא היו חסידים. וכך טוען גם ברטל (לעיל, הערה 2), עמ' 9. ברטל מציין שלעליית תקל"ז היה רקע אידאולוגי, ראה שם, עמ' 4.

30 ברנאי, איגרות, מבוא, עמ' 19, 29.

שיירת תלמידי המגיד חצתה בדרך לארץ-ישראל את פולין מן הקצה אל הקצה, ושמעה נפוץ בין יהודי מזרח אירופה. לאורך הדרך נספחו אליהם כאמור כשלוש מאות איש, שלא היו מבני חבורתם, ושאת רובם הם לא הכירו כלל.³¹ שום אידאולוגיה לא טלטלה ערב רב זה מלבד הרצון לברות ולהגר אל כל אשר תישאם הרוח.³² אם מסתכלים על עלייה גדולה זאת כעל מקשה אחת, בוודאי צודקים האומרים שהעלייה נבעה מצורכי השעה ומן המצב הקשה ששרר אז בין יהודי פולין ורוסיה. מצד אחר השקט שהיה באותה עת בצפון הארץ אפשר כניסת שיירה גדולה של עולים לארץ. אין ספק שלא היתה מתממשת עלייה בממדים כאלה לו היו שערי הארץ סגורים ומלחמה היתה מתרחשת בה, וודאי שהחבורה לא היתה גדלה אילו היה המצב במזרח אירופה שונה.³³

השאיפה לשלמות ולהתעלות אישית כמניע עלייה

אך ענייננו אינו הרבים, אלא אותם תלמידי המגיד המעטים, בני החבורה הקדושה, שבראשם עמד רמ"ם ועזרו לידו רא"ק ור' ישראל מפולוצק. את עלייתם לארץ-ישראל אין להסביר בנסיבות במזרח אירופה ובארץ. באחת האיגרות סיפר רא"ק שסמוך לבואם היתה 'ממש שעת חירום שלא עבר בה רגל אדם ממקומו אל מקום הסמוך לו', והודה ל'חסדי השי"ת שהופלא עמנו לעשות שלום בארץ מעט קודם בראינו'. אולם ההחלטה לעלות ותכנון העלייה נעשו לפני ששקטה הארץ מן המלחמות 'שהינן] בין מלכי כנען וע"ז [זה עם זה].³⁴ מה הניע יחידים אלה לעלות? ההיו אלה כיסופי גאולה, בעיות פוליטיות פנים חסידיות, ודיפות המתנגדים, הרצון לקדש את התנועה כולה בקדושת ארץ-ישראל, בעיות פוליטיות כלל עולמיות — או שמא רצון אישי לשלמות ולהתעלות וליגיחית? המקום לחפש תשובות לתהיותינו הם הדרושים של הרבנים העולים ובעיקר הדרושים הכלולים באיגרות שכתבו הרבנים לחסידים שנשארו בחוץ-לארץ. עיון באיגרות אלה מראה בבירור שהעלייה נבעה משאיפה לשלמות אישית ומכיסופים להתעלות במעלות הקדושה. באחת האיגרות כתב רא"ק לחסידים בחוץ-לארץ את דרשתו משבת נחמו (שנת תקנ"ב). הדרשה נסבה על דברי ר' שמלאי 'מפני מה נתאוה משה (רבנו) ליכנס לא"י, וכי לאכול מפריה וכו' אלא כך אמר משה הרבה מצות ניצטון] ישראל ואינן מתקיימין אלא בא"י אכניס אני לא"י כדי שיתקומו כולן על ידי...³⁵ ומשיך רא"ק: 'להבין הלשון שיתקיימו כולן על [ל] ידי ולא אמר אכניס לא"י ואקיים כל המצות הנהוגות בא"י'.³⁶ רא"ק ממקד את דרשתו בשימוש בפועל המורה על קיום המצוות, ומקשה משום מה בא פועל זה בהקשר הנדון במשמעות סבילה 'שיתקיימו', ולא בצורה הפעילה 'ואקיים'. והתשובה באה בסוף הדרשה הארוכה:

ו"ש [זה שאמר] מרע"ה [משה רבנו עליו השלום] הרבה מצות נצטון ישראל שאינן מתקיימין אלא בארץ דהיינו כי בכל המצות הנהוגות בחו"ל כבר נתקשרו כל כללות ישראל בכל מצוה ומצוה לפי ערך קדושתה ועלייתה ומרוממותה והינה] בטוח שבכל מצוה ומצוה כבר קשר לכל ישראל בשורשן של המצות ואח"כ גם המה בעצמן הינן]

31 שם, איגרות יב. יג.

32 וראה גם: היילפרין (לעיל, הערה 11), עמ' 22-23.

33 ברנאי, איגרות, מבוא, עמ' 27-29.

34 המובאות מתוך ברנאי, איגרות, איגרת יא.

35 בבלי, סוטה יד ע"א.

36 ברנאי, איגרות, שם.

הנהגות המנהל הכללי של המבחן

אשר עליו נאמר בפרשת ויקרא. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל.

איגרת של ר' אברהם הכהן מוקאליסקי, אשר נכתבה בטבריה (1790)

הנהגות המנהל הכללי של המבחן. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל.

וכן אמר בן השלום הוא נבחר וכו'. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל.

במקום נבחרים אצבע ארבע ועל השמאלה ארבעה וכו'. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל.

אשר עליו נאמר בפרשת ויקרא. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל. ואלה הן המצוות אשר צוה ה' את משה ואת אהרן ואת בני ישראל.

יכולים לעלות עד המקום אשר הי[תה] שם חיותם ע"י שהתקשר עמהן בעת עשיית כל מצוה ומצוה. אבל מצות הנהוגות בא"י שעדיין לא נצטוו עליהן לכן ביקש תקט"ו תפלות ואמר אכניס אני לא"י כדי שיתקיימו כולם ע"י פי[ן]רוש[ן] שכל כללות ישראל יקיימו לעולם אלו המצות ע"י האמנתם והתחברותם והתכללותם בו וכשיעשו אלו המצות שנצטוו בא"י יקשר אותם למעלה בשרשי כל המצות ולא יפסיק מהם ומזרעם לעולם שגם המה יעלו בהר.³⁷

מדרשתו זו של רא"ק ניתן ללמוד שלא קיום המצוות עצמן הוא העיקר אלא הרתנתן, הספיריטואליזציה שלהן, לשם 'העלייה בהר'. הצד המיסטי-הרוחני שבמצוות הוא העיקר. ומכיוון שכל המצוות הנהוגות בארץ-לארץ כבר נוצלו למטרה זו, הרי שיש לתור אחרי מצוות חדשות לשם התעלות מיסטית גבוהה יותר.³⁸

אין אפוא צל של ספק שרק הכמיהה להתעלות מיסטית בארץ הקודש ולדבקות בשורשי המצוות למעלה מזמניות³⁹ הביאה את רמ"ם ואת רא"ק לגשת אל הקודש פנימה ולהתיישב באה"ק.⁴⁰ לפי דרשה זו, וגם לפי דברים אחרים, לא קיוו רמ"ם ורא"ק להתקדשותה של תנועת החסידות בקדושת ארץ-ישראל, אלא כל אחד מהם כמה להתקדשות ולהתעלות עצמית (עם זאת התעלות הצדיקים ודבקותם תעלה כמובן מאליה גם את המתכללים בהם). לא היתה כאן בריחה ולא בקשה לשיפור תנאי החיים. ההיפך הוא הנכון, היתה התעלמות ברורה מן הקשיים ומן הסכנות שבעלייה. הרבנים הגיעו לארץ צרובת שמש, אכולת מגפות ורעב, וראו את עצמם כמשולחים 'לפלטרין של מלך'.⁴¹ אחד החסידים, ר' יצחק מציצרסק, כתב לאביו ומעיד על עצמו: 'וסהדי במרומים שלא הי[תה] כוונתי רק שאוכל לעבוד אותו באמת בכל לב... שכל מי שיש לו מוח בקדקדו יודע שבוודאי לא בשביל שרציתי עוה"ז [עולם הזה] ושאר תאוות הגוף עליתי לכאן'.⁴² ואם החסיד כך, הרבנים הצדיקים לא כל שכן.

קשיי הקליטה הרוחנית בארץ

במכתב נוגע ללב צייר רא"ק את קשיי ההיקלטות בארץ:

לא יום ולא יומים לא חודש ולא שנה כ"א [כי אם] ברבות השנים עד יעברו ימי הקליטה קולטתו בחיים במקלט ישב עולם לפני אלקים כמ"ש [כמו שנאמר] איש ואיש יולד בה

37 ש.ס.

38 על מעמד המצוות בהגותם של מורי רא"ק וחבריו ראה: דב בר המגיד ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, מהדורת ר' ש"ץ, ירושלים תשל"ו, לפי המפתח; מנחם מנדל מריטבסק, פרי עץ, קרקוב תרצ"ז, סדר נח. דף ג ע"א וע"ב, דף ד ע"א; שניאור זלמן מלאדי, תניא, לפי המפתח (הערכים 'מצות', 'תורה', 'תומ"צ [תורה ומצוות]'). על קיום המצוות ולימוד התורה בחסידות ובחב"ד ראה: מ' טייטלבוים, הרב מלאדי ומפלגת חב"ד, ורשה תר"ע-תרע"ג, ח"ב פרק שלושה עשר; ר' ש"ץ-אופנהיימר, החסידות כמיסטיקה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 14-19, 54-77; הנ"ל, 'אונטיספיריטואליזם בחסידות', מולד, כ (תשכ"ב-תשכ"ג), עמ' 524-528; תשבי ודן (לעיל, הערה 14), טורים 807-804; ר' אליאור, תורת האלוהות בדור השני של חסידות חב"ד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 327-370; הנ"ל, תורת אחדות ההפכים: התיאוסופיה המיסטית של חב"ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 116-186; הנ"ל, 'עיונים במחשבת חב"ד', דעת, 16 (תשמ"ו), עמ' 154-177; מ' חלמיש, 'משנתו העיונית של ר' שניאור זלמן מליאדי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו, פרק ד, וראה: כ"ץ (לעיל, הערה 14), עמ' 271-274.

39 ברנאי, איגורת, איגרת נח. ש.ס.

40 ש.ס., איגרת טו. ש.ס., איגרת יד.

מניגוני חסידים ראשונים

מִיָּם שֶׁלֵּנוּ" נִיגוֹן עֲתִיק לִיהוּדֵי טַבְרִיא, מִשְׁהוּז מְבִיאֵן מִיָּם מִן הַכִּינֶרֶת לֵאפִיִּית הַמְצוֹת לַפֶּסֶח

מִפִּי ר' דָּד פֶּרְקוֹבִיץ, יְרוּשָׁלַיִם - נִרְשָׁם ע"י מ"ש גְּשׁוּרִי

Moderato

אֵל מִסְתַּתֵּר לְרַמ"מ מוֹוִיטְבֶּסֶק

אִפִּי ר' אֶלְתֶּר בְּרֵבֶשְׁטִין, יְרוּשָׁלַיִם - נִרְשָׁם ע"י מ"ש גְּשׁוּרִי

בְּמַהֲדוּת

1. 2. סוּף

1. 2. לחזור מן הסימן 5: עד סוף

תווים לניגונים של ר' מנחם מנדל מוויטבסק ושל ר' אברהם הכהן מקאליסק

ניגון לברכת "גשם" לר"א הכהן מקאליסק

מפי א' גולדנברג, טבריא - גרשם צ"י מ"ש גשורי

Moderato

"אילנו הנה לי" - שיר עממי לרמ"מ מוויטבסק

מפי ר' זלמן הבלק, ירושלים - גרשם צ"י מ"ש גשורי

Moderato

תֵּי - תֵּבֶ - קֵ - יָד - ל - אֵ - אֵד
 הֵב - יָשָׁל עֵט רֵק לִי יְהִ - הָ - לִי - אֵי

תֵּי - תֵּבֶ - קֵ - יָד - ל - אֵ - אֵד
 הֵב - יָשָׁל עֵט רֵק לִי יְהִ - הָ - לִי - אֵי

תֵּי - תֵּבֶ - קֵ - יָד - ל - אֵ - אֵד
 תֵּי - תֵּבֶ - קֵ - יָד - ל - אֵ - אֵד

אֵילֵנו הֵנָּה לִי אֶפֶר שֶׁל זֶהָב -	אֵילֵנו הֵנָּה לִי בְּלִבָּל שֶׁל זֶהָב -
אִו אֵלֶיךָ כְּתַבְתִּי,	אִו אֵלֶיךָ דְּהִרְתִּי,
אֵילֵנו הֵנָּה לִי מְרַכְּבֵת זֶהָב -	אִו עֲדִיךָ כְּבָר בְּאֵתִי.

(תרגום מאידיש - ע"א)

ר"ל [רוצה לומר] כל הבא אל הקודש צריך מחדש עיבוד ויניקה וקטנות וכו' עד פנים בפנים יראה פני הארץ ונפשו קשורה בנפשה.⁴³

הישיבה בארץ אינה ישיבה תחת הגפן ותחת התאנה, אלא 'לפני אלקים'. קשיי החיים בארץ-ישראל, רעב, מגפות ורעש, תוארו בהרחבה ובפרוטרוט באיגרות רבות. באיגרת שלפנינו יש הפשטה של הקשיים, ואין הם קשיים גשמיים אלא קשיים של היקלטות רוחנית. וכך מוסיף רא"ק:

הנה כי כן מאן דאתי ואייתי [כל מי שבא ומביא] תלמידו בידו במה שהורגל כל או"א [אחד ואחד] לפי מדותיו לא מתדר לי בתחילה בכאן ממש דעתו מטרופת עליו טרוף יטרף באין פנות אל המנוחה ואל הנחלה יעלה השמים ירד תהומות כאניה המטרופת בים ומטריד את אחרים בעניניו והנהגותיו הי תורה והי מצוה מה דהוה לא הוה עד ישים תהלה בארץ והשי"ת מראה פנים אז ישקית ויניח לו הוא דבר שאין לו קצבה אורך הזמן ואין וכמה ומתי לכ"א [לכל אחד] לפי עניניו ולפי מעשיו לפי שורש נשמתו.⁴⁴

הדרך המיסטית שהורגל בה החסיד בחוץ-לארץ אינה נוהגת בארץ הקודש, והדעת מיטרפת, עד שהשי"ת יראה פניו אליו, אל כל אחד לפי שורש נשמתו.

הקשיים השוררים בארץ-ישראל הם אינהרנטיים ונוכעים מן המצב הקוסמי: גלות השכינה. וכך כתב רמ"ם בתקמ"ד באיגרת מטבריה: 'מפני היות השכינה בגלות וכפוף לעפרא... וכל עניני השכינה בעצמה הוא דרך דלות ושללות לכן ישראל שפלים. וישראל שבא"י שפלים מישראל שבחו"ל. ומאן דמקים שכינתא מעפרא, ובפרט במקום שנראה שפלותם יותר, ומעלה אותה מתעלים עמה למעלה למעלה עד א"ס ב"ה [אין סוף ברוך הוא].'⁴⁵ זהו פרדוקס ההיפוך המיסטי, שעל-פיו כל מה שהוא שפל יותר עלייתו תהיה גבוהה יותר, ובפרדוקס זה מתגלה הסיבה האמיתית לעלייה לארץ הקודש.⁴⁶ מן הטענה שכל מה שהוא נמוך יותר יעלה למעלה גבוהה יותר הסיקו חוגים מסוימים בחסידות מסקנה קיצונית שיש להמשיך את האלוהות אל תחתיות הקליפה למען גילוייה. בעלייה לארץ-ישראל אין מדובר אמנם בהורדת האל לתהומות הקליפה, אך הרעיון שכלל שהאלוהות מושפלת יותר תהיה העלייה גבוהה יותר מובע גם כאן. בארץ-ישראל השפלה צפויה היתה לרמ"ם ולרא"ק עלייה גבוהה יותר, וסייעו לכך גם המצוות שלא נוצלו להרחנה עד אותה עת. כאמור יש לנתק את ההטפה לעלייה מן השיקולים המשיחיים, ומה גם שהרבנים העולים כלל לא הטיפו לעלייה ולא עודדו את חסידיהם לעלות — כי לא לקלים המרוץ.⁴⁷ לא כל אחד ראוי לעלות. הם סברו שטרדות החיים בארץ-ישראל והקשיים בקליטה הרוחנית מפחיתים את היכולת הנפשית להתרכז בחיים הדתיים, ואין 'לכבות את האש בתבן'.⁴⁸ רק בעלי היכולת הקונטמפלטיבית הגבוהה

43 שם, איגרת סב.

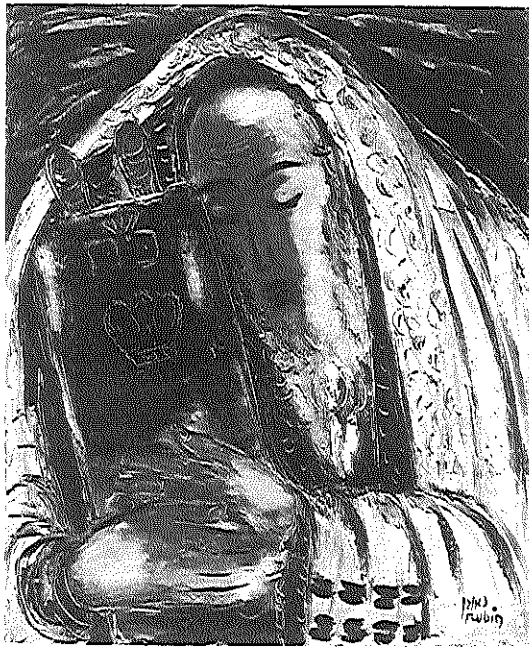
44 שם.

45 שם, איגרת כא. והשווה: אהרן הלוי מסטארושלה, ספר שערי העבודה, שקלוב תקפ"א, שער תורת ומצוות, פרק יט, דף ל ע"א. מסופר בזהר שאלוהים הולך ל'שוק של בורסקי', כדי לבטא את קרבתו לכנסת ישראל (זוהר, ג, דף קטו ע"ב), ור' אהרן מסטארושלה ראה בכך ביטוי לרעיון שכלל שאלוהים מורד למדרגה נמוכה יותר כך גדלה התגלותו. וראה: אליאור, תורת האלוהות (לעיל, הערה 38), עמ' 267-268 והערה 86.

46 על מהות תורת ההיפוך והיחידה לצורך עלייה בחסידות ובמחשבה המיסטית ראה: מגיד דבריו ליעקב (לעיל, הערה 38), סעיפים ח, קכ, קעט ועוד. והשווה: אהרן הלוי מסטארושלה, ספר עבודת הלוי, ורשה תרכ"ב, פרשת וארא, דף יט ע"ג, ושם נאמר: 'כל מה שיהינה נראה ליש ודבר נפרד יהינה מזה גילוי אלקותו... יותר...'. וראה: ג' שלום, 'מצוה הבאה בעבירה', מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים 1974, עמ' 9-67; אליאור, תורת האלוהות (לעיל, הערה 38), עמ' 244-288; הנ"ל, תורת אחדות ההפכים (שם), עמ' 187-203.

47 שם, איגרת יז.

48 ברנאי, איגרת סב.

ראובן רובין — הרבי
מטבריה (1936)

וכוח הרצון החזק יעמדו בקשיי הקליטה הגשמית והרוחנית ויוכלו לשמור על ריכוז עילאי בעבודת הבורא; ועבודת הבורא חשובה מסתם ישיבה על אדמת הקודש. 'ולכן כל א[חד] מאוהבי אשר בדעתו לגשת אל הקודש פנימה ולהתיישב באה"ק יכתוב אלי ואי"ה לשנה הבאה אודיע בכירור אי"ה'⁴⁹ כתב רמ"ם. רק אחרי שיתברר שהעת היא עת רצון ו'שרצון הבורא ית' מסכים,⁵⁰ תינתן הרשות לעלייה. לפני העלייה 'הבא לגשת אל הקודש פנימה יזמין עצמו לכל האמור ויבחין נפשו אשר לו כח לעמוד בכל אלה דלא לגזוז אודני[ן] מיני[ה] [שלא לגזוז אוזניו ממנו] וישער עצמו שעכ"פ [שעל כל פנים] רוב מדותיו מתוקנים והוא ימשול במ או ילך לבטח דרכו בעצת גדולי העצה אשר עמהם.⁵¹ כתב רא"ק. רמ"ם ורא"ק לא עודדו עלייה מכיוון שסברו כי העלייה מתאימה רק למעולים. רא"ק אף התלונן על הבלתי ראויים שהגיעו לטבריה, '... חדשים מקרוב באו לפה עיה"ק [עיר הקודש] תלמידים שלא שמשו כל צרכן חכמים בעיניהם... קורא אני עליהם ותבואו ותטמאו את ארצי.'⁵²

הברית הדו-צדדית בין הצדיק לחסידיו

הצדיקים שעלו לארץ הקודש מתוך כמיהה להתעלות עצמית דתית חייבים היו להמשיך לדאוג לחסידיהם שגותרו בחוץ-לארץ, גם אם אין הם ראויים לעלייה.⁵³ ישיבת הצדיקים בארץ-ישראל

49 שם, איגרת טו.

50 שם, איגרת יח.

51 שם, איגרת סב. רומז לנאמר בבבלי, סנהדרין קו ע"א: 'אמלא אזלא למיבעי קרני, אודני דהוו ליה גזיון מיניה' (גמל הלך לבקש קרניים, האוזניים שהיו לו נגזזו ממנו).

52 ברנאי, איגרות, איגרת מו (=טו), וראה גם איגרת סה.

53 על האחריות האפוטרופסית של הצדיק על בני ערפו ראה: אסינגר (לעיל, הערה 14), עמ' 126-128: תשבי ודן

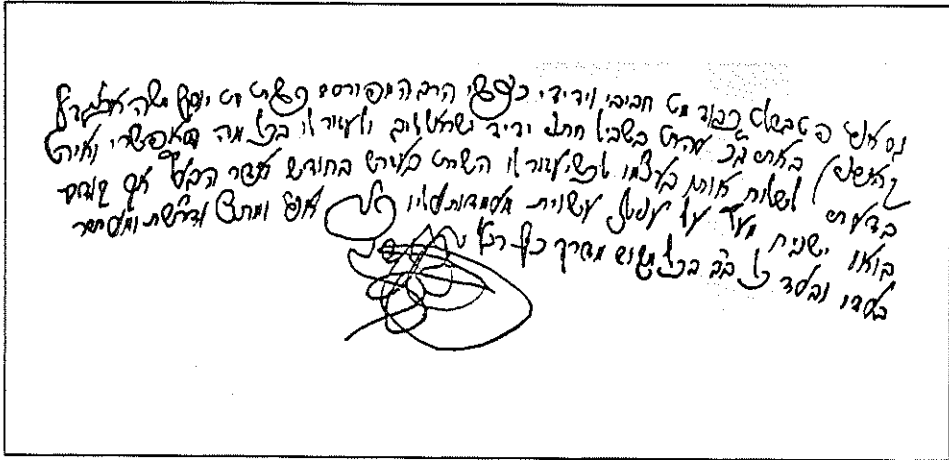
(שם), טורים 782-780: "Between "Yesh" and "Ayin": The Doctrine of the Zaddik in the Works of Jacob Isaac, The Seer of Lublin", A. Rapoport-Albert & S. Zipperstein (eds.), *Jewish*

History: Essays in Honour of C. Abramsky, London 1988, pp. 393-455; הנ"ל, 'בין "התפשטות

הגשמיות" לבין "התפשטות האהבה גם בגשמיות" — הקיטוב בין התפיסה הרוחנית לבין המציאות החברתית

בהווה החסידית', י' ברטל, ח' טורניאנסקי וע' מנדלסון (עורכים), כמנהג אשכנז ופולין: ספר היובל לחנא

שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 209-241.

קטע מתוך מכתבו של ר' יעקב שמשון משפיטובקא וחתירתו

חשיבות כפולה לה, והאחת נובעת מזולתה. הצדיקים בארץ-ישראל יתעלו במעלות הקדושה ועל-ידי כך יורידו את השפע גם עבור יושבי חרץ-לארץ: 'למען ישבו על אדמת הקודש לעורר חסד עליון, להתפלל עבור כלל ישראל'.⁵⁴ תפקידם כלפי החסידים מוגדר: עליהם 'להשפיע עליהם שפע ברכה והצלחה',⁵⁵ לעורר עליהם רחמים,⁵⁶ לקרב עוד יותר את המקורבים לאלוהים, 'להמשיך אליו ית' כל התאכים והחפצים לילך אחרי ד' אלקינו...'⁵⁷ כי הם, הרבנים, 'העומדים בחצרות בית ה' ובהר קדשו',⁵⁸ לפני ד' פתח שער השמים לקרב את המקורבי[ם] בזרוע עז ותעצומות לאלקי[ם].'⁵⁹ אך כל אלה אינם המניעים לעלייה, אלא התוצאה הנלווית לה.

גם בהיותו בארץ הקודש הצדיק יכול למלא את תפקידו כלפי חסידיו כראוי ולתקן 'בכל הענינים הן בגוף והן בנפש'.⁶⁰ ולהביא 'תועלת גדול לנו ולכל ישראל', בתנאי שדעתו 'תהי[נה] צלולה באה"ק בהרווחה בלי טרדת הפרנסה'.⁶¹ יש כאן ברית דו-צדדית: החסידים יספקו את הצרכים הגשמיים של הצדיק, והוא יערה עליהם חיות רוחנית. על החסידים 'להריק ברכת המזון עליו, והם צינורי השפעתו בגשמי, והוא משפיעכם חיות רוחני'.⁶² עם זאת עליהם לתמוך ביושבי ארץ-ישראל 'לא לשם גמול ותכלית', 'וזוה נקרא תמכין דאורייתא'.⁶³

סיכום

מניעיהם של רמ"ם ושל רא"ק לעלייה מבוטאים בצורה מפורשת למדי בהגותם. לפיכך אין להסביר את עלייתם בגורמים מן החוץ – לא במצב הפוליטי בארץ-ישראל או במזרח אירופה, לא ברדיפות המתנגדים וגם לא בדחפים כלל חסידיים ולא בחזיונות משיחיים.

לא לכל העליות לארץ-ישראל צריך לחפש סיבות 'כלליות' שיש להן תוקף לגבי תקופות שלמות והן צוררות בכנפיהן הרבה עליות מאותו הסוג. עם זאת אפשר להניח שהיו עוד עליות שנוסדו על מניע דומה לזה שהביא לעלייתם של תלמידי המגיד. זאת ועוד, לא לעולם עומדים אנו בפני ההכרח לחפש אחר סיבות חיצוניות. הכרתנו המלאה היא שבמקרה המיוחד של עליית תלמידי המגיד לא

54 ברנאי, איגרות, איגרת יג. האיגרת של ר' ישראל פליצקר.
 55 שם, איגרת יח. 60 שם, איגרת טו.
 56 שם, איגרת כב. 61 שם, איגרת יח.
 57 שם, איגרת יח. 62 שם, איגרת לח. האיגרת של ר' שלמה זלמן וילנר.
 58 שם, איגרת כג. 63 שם, איגרת כא.
 59 שם, איגרת נ.

גורם חיצוני הוא שהיה הדחף הממשי לעלייה, אלא גורם פנימי-אישי בתכלית. רמ"ם ורא"ק היו מיסטיקנים קיצוניים ששאיפתם הבלעדית היתה להיות דבוקים באלוהות, וכל רצונם היה 'לגשת אל הקודש פנימה'. זאת הם יכלו לעשות טוב יותר בארץ הקודש, דווקא מחמת שפלותה ובשל האפשרות לנצל את המצוות והנהוגות בארץ-ישראל, שהן עדיין פנויות, להתקשרות לעליון.

* * *

כמה מצדיקי החסידים מבני דורם של רמ"ם ורא"ק הביעו אף הם את דעתם על הקדושה המיוחדת של ארץ-ישראל. יש שציינו את הקדושה הנרכשת מתוך קיום כל תרי"ג המצוות: 'כי המצוות מעשיות שנהגים בחוץ לארץ אינם אלא בערך חמישית מרמ"ח מצוות וארבע הידות אינו נהג כ"א [כי אם] בארץ-ישראל דוקא ורובן בזמן שבהמ"ק [שבית-המקדש] קיים כמו קרבנות ודומיהן.⁶⁴ המסקנה האופרטיבית מקביעה זו היא שעובד השם הדר בחוץ-לארץ, שאינו יכול לקיים את המצוות התלויות בארץ, חייב להתאמץ ככל כפליים בקיום המצוות שניתן לקיימן בחוץ-לארץ, כדי להשלים את שנבצר ממנו לקיים בארץ. אחת הדרכים היא מסירת הנפש;⁶⁵ דרך אחרת היא מתן צדקה;⁶⁶ ודרך שלישית היא ידיעת התורה שבעל-פה, 'כי הנה כתיב אל ארץ טובה ורחבה וגו'. וא"י זו היא בחינת תושבע"פ [תורה שבעל-פה].⁶⁷

הצדיקים מזכירים בדרושיהם אף את השפעת הרוחני המיוחד השורה בארץ הקודש,⁶⁸ את הצד המיסטי שבה — 'לפי שבא"י מקום המוכן לגילוי יחוד העליון'.⁶⁹ — ואת האפשרות של הרחבת המצוות המעשיות התלויות בארץ.⁷⁰

בהגותו של ר' שניאור זלמן מלאדי הפכה ארץ-ישראל למושג רוחני במנותק מארץ-ישראל הגשמית, והארץ הרוחנית וקדושתה יכולות להימצא בכל נפש מישראל. '... הענין שבאמת נתקיימה הבטחתו ית' במה שנתן לאברהם ירושת ארץ כנען העליונה ברוחניות והיא באמת אחזת

64 שניאור זלמן מלאדי, ספר לקוטי תורה, ברוקלין תשל"ט, שלח, דף מג ע"ג-ע"ד [להלן: לקוטי תורה].

65 זבחוץ לארץ לא היה יכול [אברהם אבינו] לקיים המצוות התלויות בארץ לכן כל זמן היות אברהם בח"ל [בחוץ לארץ] היה עובד הש"י על ידי מסירות נפשו... ובארץ ישראל לא היה צריך לזה כי היה עובד על ידי מצוות, לוי יצחק מברדיצ'ב, ספר קדושת לוי השלם, בני ברק תשמ"ה (ברדיצ'ב ולמברג תרס"ד), לך לך, דף ו ע"א. וראה גם הנ"ל, ספר שמועה טובה, יחד עם ס' קדושת לוי השלם, בני ברק תשמ"ה (ורשה תרצ"ח), דף טו ע"א.

66 ולהבין למה רצה משה רבינו ע"ה לקיים מצוות מעשיות דוקא [בהיכנסו לארץ-ישראל], אך הנה כתיב וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות את כל המצוות וגו' כי כל המצוות נקראים בשם צדקה כי כמו שצדקה היא בחינת [נתן לבוש כמאמר לברשו צדקה... וכך הוא הענין בבחינת לבושין שהם מצוות מעשיות הנ"ל וכללותן הוא מעשה הצדקה לפי שהוא נותן מיגיעו ועמלו אשר עמל בכל כחות גופו שלכן נק[נרא] מצוה סתם'. לקוטי תורה, שלח, דף מג ע"ג-דף מד ע"א.

67 שניאור זלמן מלאדי, ספר תורה אור, א, ברוקלין תשמ"ז, וארא, דף נו ע"ד [להלן: תורה אור]. והשווה: ספר לקוטי תורה, כי תבוא, דף מא ע"ג.

68 יש הפרש בין א"י לח"ל שבא"י ההנהגה ע"י יצירה ובח"ל ע"י עשייה, תורה אור, לך לך, דף יג ע"א. והנהגה בא"י שנאמר בה ארץ אשר ה' אלקיך דורש אותה יכולים לקבל ביום אחד אותו האור כי טוב ובח"ל צ"ל [צריך להיות] שני ימים... לקוטי תורה, דרושים לשמיני עצרת, דף צב ע"ג. וראה: שניאור זלמן מלאדי, שלחן ערוך, אורח חיים, א, ירושלים תשנ"ג, סעיף א, ח (עמ' ב). והשווה: נתן שטרנהרץ מנמירוב, חיי מוהר"ן, ירושלים תשמ"ז, נסיעתו לארץ-ישראל, סעיף ז, עמ' פב [להלן: חיי מוהר"ן].

69 תורה אור, תוספות למגילת אסתר, דף קיז ע"ד. וראה גם: לקוטי תורה, שלח, דף לו ע"ג-דף לז ע"ב; שם, מסעי, דף פט ע"ב.

70 ראה הנאמר לעיל בהערה 65 ודברי ר' נחמן מברסלב, להלן, הערות 77, 78.

עולם לו ולזרעו... זוהי ארץ כנען ברוחניות תחילה בחי[נת] מלכות שכל הי"ס [עשר הספירות] נמשכים ולא רק זאת, ישראל עצמם הם בבחי[נת] ארץ בחי[נת] מלכות שכל הי"ס [עשר הספירות] נמשכים בה'.⁷² גלגולה של ארץ-ישראל מארץ מציאותית-גשמית ליישות רוחנית איפשר להמיר את קיום המצוות המעשיות, התלויות בארץ, במצוות אחרות: מסירת נפש, צדקה וידיעת התורה שבעל-פה. גלגול זה מבטל את הצורך בעלייה לארץ הקודש, אך מעצים את המצווה של מתן צדקה לקיום יושבי הארץ.⁷³

ארץ-ישראל תפסה מקום מרכזי בהגותו של ר' נחמן מברסלב. ר' נחמן עצמו 'ביקר' בארץ-ישראל, כלומר, עלה לארץ, כנראה מתוך כוונה לחזור משם למשפחתו ולחסידיו, שהשאירם בחוץ-לארץ.⁷⁴ מכל מקום לאחר ששהה יומיים בחיפה מוכן היה ר' נחמן, לפי המסופר, לחזור לביתו. מיד כשדרך על אדמת ארץ-ישראל אמר 'שתיכף כשהלך ד [ארבע] אמות בא"י פעל מיד מה שרצה להשיג'.⁷⁵ 'ותיכף אחר ר"ה [ראש השנה] היה רצון רבינו ז"ל לחזור תיכף לביתו. ולא היה רוצה לנסוע כלל לשום מקום לא לצפת ולא לטבריה[ה].'⁷⁶ ר' נתן שטרנהרץ מונה בספרו 'חיי מוהר"ן' כמה וכמה סיבות לנסיעתו של ר' נחמן לארץ הקודש. אחת מהן היא תפיסתו של ר' נחמן בדבר האופן השונה של קיום המצוות בארץ-ישראל והאפשרות להרחנתן.

... שאמר שהוא רוצה ליסע לא"י כדי לקיים שם כל התרי"ג מצוות, לכולול יחד כל המצוות התלויות בארץ עם כל המצוות של חו"ל ולכוללם יחד ולקיימם ברוחניות ואח"כ יוכל לקיימם כראוי בגשמיות.⁷⁷

כשבא מא"י אמר בדרך הזה קיימתי כל התורה בכל האופנים. כי השגתי קיום כל התורה שאפילו אם היו מוכרים אותי לישמעאל במדינות רחוקות, שאין שם שום יהודי, והוא ישלח אותי לרעות בהמות, ואפילו אם לא אדע מתי שבת ויר"ט ולא יהיו לי טלית ותפילין ולא סוכה ולא שום מצוה וכו' וכו', אף-על-פי-כן הייתי יכול לקיים כל התורה כולה.⁷⁸

71 לקוטי תורה, עקב, דף טז ע"ג-ע"ד: כי תבוא, דף מא ע"ג.

72 תורה אור, שמות, דף נד ע"ב.

73 על רש"י וחסו לארץ-ישראל וביחוד יחסו לצדקת ארץ-ישראל ראה: מ' חלמיש, 'רבי שניאור זלמן מלאדי וארץ-ישראל', HUCA, 61 (1990), חלק עברי, עמ' א-ג.

74 על נסיעתו של ר' נחמן לארץ-ישראל ראה: חיי מוהר"ן, נסיעתו לארץ-ישראל: נתן שטרנהרץ מנמירוב, ספר שבחי הר"ן, ירושלים תרצ"ו, סדר הנסיעה שלו לארץ-ישראל [להלן: שבחי הר"ן]: א"י גרין, בעל היסורים, תל אביב 1980, פרק שני, נסיעתו של ר' נחמן לארץ-ישראל, עמ' 69-95 והערות 2 ו-3 בעמ' 381-382.

75 שבחי הר"ן, סדר הנסיעה שלו לארץ-ישראל, סעיף טו, דף יג ע"ב.

76 שם, סעיף טז, דף יג ע"ב. גרין מסיק מכך שכל נסיעתו של ר' נחמן לא באה אלא לשם 'ניסיון' הנסיעה בלבד, ושגיא שמשלה לו כמעין טקס של חניכה. גרין (לעיל, הערה 74), עמ' 91-94.

77 חיי מוהר"ן, נסיעתו לארץ-ישראל, סי' ה, עמ' פב. גרין מציע להפוך את סדר המלים האחרונות, 'לאמור: ... "ולקיימם בגשמיות, ואחרי-כך יוכל לקיימם כראוי ברוחניות"'. מי שמעולם לא קיים מצוה מסוימת בגשמיות, לא ידע איך לקיימה כראוי ברוחניות. גרין (לעיל, הערה 74), עמ' 85.

78 חיי מוהר"ן, נסיעתו לארץ-ישראל, סי' יד, עמ' פד. והשווה שבחי הר"ן, סדר הנסיעה שלו לארץ-ישראל, סימן כב, דף יט ע"א, ושם נאמר: 'ואמר שהתחיל לחשוב בעצמו [כשהיה בנסיעתו חזרה באונייה] מה יעשה אם יוליכו אותו לאיזה מקום על הים שאין שם יהודי ומכרו אותו שם ... והתחיל לחשוב בדעתו בענין זה עד שזכה שבא על השגה שיוכל לעבוד את הש"י אפילו כשלא יוכל לקיים המצוות כי השיג את העבודה של אבות העולם שהי[ה] להם קודם מתן תורה שקיימו כל המצוות אע"פ [אף-על-פי] שלא עשו את המצוות כפשוטן כמו יעקב אבינו שקיים מצוות תפילין ע"י המקלות אשר פצל כידוע...'. השווה את הנאמר לעיל בהערה 65. על עבודת האבות בחסידות ראה: A. Green, Devotion and Commandment, The Faith of Abraham in the Hasidic Imagination, Cincinnati 1989, pp. 34-50

על העליות לארץ-ישראל במאה הי"ח ראה: א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, תל אביב תש"ג, איגרות לז-נ; הנ"ל, מסעות ארץ-ישראל (לעיל, הערה 11), עמ' 323-368, 423-423; הנ"ל, שלוחי ארץ-ישראל (שם), עמ' 322-629; י' בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו, עמ' 265-323; א' כהן, 'היהודים בצפון ארץ-ישראל במאה הי"ח', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ה, ירושלים 1969, עמ' 145-151; ברטל (לעיל, הערה 1), עמ' 3-12; ברנאי (לעיל, הערה 8).

על השבתאים שעלו לארץ-ישראל במאה הי"ח ועל מקצת מקורותיהם ראה: יערי, אגרות ארץ-ישראל (שם), עמ' 223-242; הנ"ל, 'מסעות ר' גדליה מסימיאטיץ עם שיירת ר' יהודה חסיד', מסעות ארץ-ישראל (לעיל, הערה 11), עמ' 223-224, וראה ציון ביבליוגרפי, שם, עמ' 772; הנ"ל, שלוחי ארץ-ישראל (שם), עמ' 164-174, 322 ואילך; דינור (לעיל, הערה 8), עמ' 26-29; מ' בניהו, 'החברה הקדושה של רבי יהודה חסיד ועלייתה לארץ-ישראל', ספונות, ג-ד (תש"ך), עמ' קלג-קפב; הנ"ל, 'עדויות רבי אליה אשכנזי מצפת על השבתאות של ר' חיים מלאך ור' יהודה חסיד', ארץ-ישראל, י' (תשל"א), עמ' 67-71; הנ"ל, 'מעמדה של התנועה השבתאית בירושלים', ש' ליברמן וא' היימן (עורכים), ספר היובל לכבוד שלום בארון, ירושלים תשל"ה, חלק עברי, עמ' סז; ברנאי (לעיל, הערה 8), עמ' 28-31, 45-49. (רמח"ל עלה לארץ-ישראל בשנת תק"ג, תורתו וספריו עוררו חשדות של שבתאות, וראה: י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת גן 1964, עמ' 186-203).

על עליית מקובלים מארצות הים התיכון, ממזרח אירופה וממערבה ראה: יערי, אגרות ארץ-ישראל (שם), עמ' 244-277; הנ"ל, 'מסעות ר' שמחה בר' יהושע מזאלאז'יק', מסעות ארץ-ישראל (לעיל, הערה 11), עמ' 382-432, וראה ציונים ביבליוגרפיים שם, עמ' 773-775; דינור (לעיל, הערה 8), עמ' 69-79 (דברים אלה של דינור נדפסו כמאמר ב'ציון', ראה שם); ברנאי (שם), עמ' 32-49. וראה: ברטל (לעיל, הערה 15), (ר' אלעזר רוקח מאמשטרדם היה גם חבר הקלויז בברוד, וראה: נ"מ גלבר, ערים ואמהות בישראל, ו: תולדות יהודי ברודי, ירושלים תשט"ו, עמ' 53-55.) על עליית ר' חיים בן עטר ראה: ב' קלאר, רבי חיים אבן עטר: עלייתו לארץ-ישראל, ירושלים תשי"א; א' טויטר, 'עלייתו של רבי חיים בן עטר לארץ-ישראל: היבטים מעשיים והיבטים עיוניים', ש' בראשור וא' ממן (עורכים), יהודי צפון אפריקה וארץ-ישראל, תל אביב תשמ"א, עמ' 52-58.

על הקלויז בברוד ראה: גלבר (שם), עמ' 62-79, 330-335. וראה דינור (לעיל, הערה 8), עמ' 191-192; מ' פייקאז', בימי צמיחת החסידות, ירושלים 1978, עמ' 88 (ר' פרץ בן משה, מיושבי הקלויז בברוד, דרש בארץ-ישראל על ההמרה הפרנקיסטית); ברטל (לעיל, הערה 15), עמ' 18, הערה 35. על מוסד הקלויז במזרח אירופה ראה: א' ריינר, 'הון, מעמד חברתי ותלמוד תורה', הקלויז בחברה היהודית במזרח אירופה במאות הי"ז-י"ח', ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 287-328.

לא ברור אם רא"ג, גיסו של הבעש"ט, שעלה לארץ-ישראל בשנת תק"ז, נמנה עם העולים החסידים מחבורת הבעש"ט, או שיש למנות אותו עם העולים מחברי הקלויז המפורסם בברוד. נראה שלמרות התקרבותו של רא"ג אל הבעש"ט, גיסו, הוא השתייך לטיפוס החסידים שהיה מצוי במזרח אירופה לפני הופעת הבעש"ט, ושהמעולים שבהם הסתופפו בקלויז בברוד. העובדה שרא"ג התגורר בברוד, היה חבר הקלויז והיה מחותנו של ר' משה אוסטרר, מראשי המקובלים בו, מחזקת

הנחה זו. על רא"ג ראה: שבחי הבעש"ט, מהדורת ש"א הורודצקי, תל אביב תש"ך (תל אביב תשי"ז; ברלין תרפ"ב), עמ' סו-ע [להלן: שבחי הבעש"ט]; היילפרין (לעיל, הערה 11), עמ' 11-16; א"י השל, 'ר' גרשון קוטובר: פרשת חייו ועלייתו לארץ-ישראל', HUCA, 23 (1950-1951), חלק עברי, עמ' יז-עא; ג' שלום, 'שתי איגרות מארץ-ישראל משנות תק"ך-תקכ"ד', תרביץ, כה (תשט"ז), עמ' 429-440; 'ר' ברנאי, 'על עלייתו של ר' אברהם גרשון מקוטוב לארץ ישראל', ציון, מב (תשל"ז), עמ' 110-119; הנ"ל (לעיל, הערה 3), איגרות א-ד; הנ"ל (לעיל, הערה 8), עמ' 49-54; שטימין-כ"ץ (לעיל, הערה 11), לפי המפתח, הערך 'קוטובר'.

על בני חבורתו של הבעש"ט שעלו לארץ-ישראל או שרצו לעלות אליה, ראה: שבחי הבעש"ט, עמ' סב (הרב יואל מנמירוב, 'אשר מקום קבורתו בא"י'), צו (ר' דוד מלוניק, 'שחשב לנסוע לא"י'), קמו (ר' ליב מלוניק, 'אשר קבע דירתו באה"ק יותר משלושים שנה ונפטר בירושלים עה"ק'; ר' ליב עלה לארץ יחד עם ר' נחמן מהורודנקה ור' מנחם מנדל מפרמישלן. יערי, מסעות ארץ-ישראל [לעיל, הערה 11], עמ' 394), קסח (ר' יעקב ממוזיבוז', 'נפטר באה"ק'). בשבחי הבעש"ט, עמ' סג, מסופר כי גם ר' יעקב יוסף מפולנאה רצה לנסוע לארץ והבעש"ט מנע זאת ממנו. איגרת הבעש"ט לגיסו רא"ג היא למעשה איגרת המלצה עבור ר' יעקב יוסף (לפרסומה ראה לעיל, הערה 3). ר' יעקב יוסף לא עלה לבסוף לארץ, והאיגרת נותרה בידו, כפי שנאמר בקולופון: 'זאת האגרת שנתן הרב רבי ישראל בעש"ט זלה"ה לרבינו מוה' המחבר יעקב יוסף הכהן שיותן לגיסו ר' גרשון קוטווער שהיה באה"ק וע"י עיכוב שהיה מהשם ברוך הוא לא נסע לארץ ישראל ונשאר בידו כדי לזכות עמינו בני ישראל'. וראה: היילפרין (לעיל, הערה 11), עמ' 16; רובינשטיין (לעיל, הערה 3). בשבחי הבעש"ט, עמ' פ, מוזכר שבן הרב מפולנאה עלה לארץ-ישראל, לפי מהדורה של שבחי הבעש"ט שפרסם מונדשיין העולה הוא 'אבי הרב דק' פלינאי. 'ר' מונדשיין, ספר שבחי הבעש"ט: פקסימיל מכתב היד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 171. וראה גם שטימין-כ"ץ (לעיל, הערה 11), עמ' 22. על ר' נחמן מהורודנקה ור' מנחם מנדל מפרמישלן ועלייתם לארץ-ישראל ראה: שבחי הבעש"ט (שם), עמ' פב-פג; יערי, מסעות ארץ-ישראל (לעיל, הערה 11), עמ' 382-423; דובנוב (שם), עמ' 102-104; היילפרין (שם), עמ' 16-19; רובינשטיין, 'שבח מ"שבחי הבעש"ט', תרביץ, לה (תשכ"ו), עמ' 174-191; ברנאי, איגרות, איגרות ה, ו; הנ"ל (לעיל, הערה 8), עמ' 55-57; שטימין-כ"ץ (לעיל, הערה 11), עמ' 16-18. וראה גם פייקאז, בימי צמיחת החסידות (שם), עמ' 260-265.

על עלייתו הכושלת של הבעש"ט ראה: שבחי הבעש"ט, עמ' מח, סא, וראה שם, עמ' קפת, הערה ז. רא"ג כתב לבעש"ט: 'שנתיאשתי שתבוא לאה"ק', ברנאי, איגרות, איגרת א. ואילו הבעש"ט כתב אליו: 'השם יודע שאין אני מיאש עצמי מנסיעה ארץ-ישראל אם יהיה רצון השם להיות עמך ביחד אך אין הזמן מסכים לזה'. איגרת הבעש"ט (לעיל, הערה 3).

על עליות החסידים בכלל ראה: ש' דובנוב, 'החסידים הראשונים בארץ-ישראל', פרדס, ב (תרנ"ד), עמ' 201-214; הורודצקי (לעיל, הערה 11), עמ' 486-497; רפאל (שם); יערי, שלוחי ארץ-ישראל (שם), עמ' 608-629; היילפרין (שם); אלפסי (לעיל, הערה 8), עמ' 79-89; ט' פרשל, 'עליית חסידים לארץ-ישראל', ש' פדרבוש (עורך), החסידות וציון, ניו יורק תשכ"ג, עמ' כד-לה; ברנאי, איגרות; שטימין-כ"ץ (לעיל, הערה 11); וילנסקי (לעיל, הערה 6).

על רמ"ם ראה: היילמאן (לעיל, הערה 19), פרקים ה, ו, ז (דף ו ע"א-דף יא ע"ב); משה קליירס (קליערוס), ספר טבור הארץ, ירושלים תשכ"ה (תרס"ו), פרק ו: 'נפש המנחם', בתוך: ב' שמרלר

(עורך). ספר לקוטי אמרים, ניו יורק תשכ"ב (למברג תרע"א). לקובצי דרושיו של רמ"ם ראה: ספר פרי הארץ, קפוסט תקע"ד; ספר עץ פרי, למברג 1880; ספר פרי עץ, קרקוב תרצ"ז. ספרי רמ"ם נאספו בתוך 'אבות החסידות בארץ-הקודש', ירושלים תשמ"ז. ספר 'לקוטי אמרים' מיוחס לרמ"ם, אך לדעת החוקרים הוא המקור האותנטי להנהגת המגיד, ואילו המו"ל של 'לקוטי אמרים' טעה בסברתו שזו העתקה של תורות רמ"ם (ראה: ש"ץ-אופנהיימר לעיל, הערה 38), עמ' 515, הערה 5; J. Weiss, *Studies in Eastern European Jewish Mysticism*, edited by D. Goldstein, Oxford 1985, p. 168, note 8 (=JJS, 6, 2 (1955), pp. 87-99) הריב"ש", קריית ספר, נב (תשל"ח), עמ' 195, עמ' 196 (הערה 39).

דרושו של רא"ק נקבצו יחד עם דרושי ר' אברהם 'המלאך' (בנו של המגיד) בספר חסד לאברהם, צ'רנוביץ תרי"א. על רא"ק ראה: וייס (שם), עמ' 155-169; G.D. Hundert, 'Towards a Biography of R. Abraham Kalisker', M.A. Thesis, Ohio State University, 1971; גריס, 'ממיתוס לאתוס, קווים לדמותו של ר' אברהם מקאליסק', ש' אטינגר (עורך), אומה ותולדותיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 117-146.

על ר' ישראל מפולוצק ראה: היילמאן (לעיל, הערה 19), עמ' 14; יערי (לעיל, הערה 11), עמ' 609-611; ד"צ הילמן, איגרות בעל התניא ובני דורו, ירושלים תשי"ג, עמ' 7, הערה 6; שטימן-כ"ץ (לעיל, הערה 11), לפי המפתח; וילנסקי (לעיל, הערה 6), לפי המפתח.

איגרותיהם של רמ"ם ורא"ק (וגם איגרת אחת של ר"י מפולוצק) נדפסו במקומות רבים, בין השאר: ספר אגרת הקודש, מזירוב תקנ"ד; ספר פרי הארץ (שם); ספר לקוטי אמרים (שם); ברוך דוד הכהן, ספר חובת הארץ, ירושלים תרנ"ז; הנ"ל, ספר ברכת הארץ, ירושלים תרס"ד; הילמן, איגרות בעל התניא ובני דורו (שם); ברנאי, איגרות; וילנסקי (לעיל, הערה 11). להערות על האיגרות ראה: היילפרין (שם).